

Joodse tradities rond begraven³⁶

Omdat de Joodse religie uitgaat van de opstanding van de doden bij de komst van de Messias is een begraafplaats een van de eerste en belangrijkste behoeften bij het ontstaan van een Joodse gemeenschap. In Zutphen is dat niet anders. Een begraafplaats staat in hoog aanzien door de band met het voorgeslacht. De heiligheid van de begraafplaats maakt dat bij een bezoek mannen en jongens vanaf drie jaar, net als in de synagoge, hun hoofd moeten bedekken. Het leggen van een steentje op een graf is een teken dat aan de overledene is gedacht. Vanwege de grafurst liggen veel Joodse begraafplaatsen van oorsprong op afgelegen plekken. De Zutphense begraafplaats bevindt zich bij aanvang ook een eind buiten de stad. De grafstenen, *matsewot* (enkelvoud: *matsewa*), staan er rechtop, wat kenmerkend is voor Asjkenazische Joden. De Sefardische Joden hebben die gewoonte niet. De graven zijn in principe gericht naar Jeruzalem, waarvandaan de Messias wordt verwacht. In Zutphen zijn de tekstzijden daardoor gericht naar de ingang. De opbouw van de Hebreeuwse grafteksten is vaak als volgt. Bovenaan staat een afkorting. PN (van *Pé Noen* = *Po Nikbar/Nigbar*), ‘hier ligt begraven’, doorgaans bij een man en bij een vrouw PT (*Pé Tet* = *Po Tamoen*), ‘hier ligt verborgen/geborgen’. Daarna volgen de Joodse naam en die van de ouders en een met de rabbijn afgestemde zin, spreuk of gedachte, passend bij de overledene. Onderaan een afkorting die staat voor een citaat uit Samuel: *TNTsBH* (*Tehi Nafsjo/Nafsja Tsjeroera Bitseror Hachajiem*). ‘Moge zijn/haar ziel gebundeld worden in de bundel van het eeuwige leven’: de wens dat de dode in de herinnering voortleeft. Op de oudere stenen zijn de teksten in het Hebreeuws gesteld en de jaartallen weergegeven volgens de Joodse jaartelling. Vooral na de Tweede Wereldoorlog worden de teksten meer en meer in het Nederlands aangebracht, mede omdat minder mensen het Hebreeuws beheersen.

Een begrafenis, *lewaja* of *lewaje*, kent vaste gebruiken. Gelijkheid en soberheid staan voorop: met lege handen komt men ter wereld en met lege handen verlaat men de wereld weer. De *lewaja*, een woord dat ook ‘begeleiding’ betekent, vindt in verband met de zielenrust zo spoedig mogelijk na het overlijden plaats. Het *metaheirhuisje* op de begraafplaats speelt een belangrijke rol. De naam is afgeleid van

Kinderveldje met de twee resterende grafaanduidingen.
(foto Ingeborg van 't Hoff)

De tekst op een grafsteen begint met afkorting PT: hier ligt geborgen.
(foto Ingeborg van 't Hoff)

of PN: hier ligt begraven.
(foto Ingeborg van 't Hoff)

‘Moge haar/zijn ziel gebundeld worden in de bundel van het eeuwige leven.’
TNTsBH, de afkorting van deze zin besluit de tekst op iedere grafsteen.
(foto Ingeborg van 't Hoff)

tahara (wassing, reiniging). In het verleden had in dit gebouwtje de rituele reiniging plaats. Nabestaanden kwamen er samen voor gebeden en er werd 's nachts gewaakt. Tegenwoordig gebeurt de rituele reiniging in een mortuarium of rouwcentrum. Al direct na het overlijden wordt het lichaam aan het oog onttrokken door witte doeken. Het bedekte lichaam wordt ritueel gereinigd door het af te spoelen met achttien tot twintig liter water, symbool voor het verwijderen van de in het leven begane zonden. Het lichaam wordt daarna gehuld in voor iedereen gelijke witte kleding. In 1946, een tijd van schaarste, schenkt een lid aan de Zutphense Joodse gemeente ter vervaardiging daarvoor een lap katoen.³⁷ Bij een overleden man dienen zes mannen en bij een vrouw zes vrouwen te zorgen voor het wassen, het aankleden en het kisten. Hiermee wordt tegenwoordig pragmatisch omgegaan omdat het aantal gemeenteleden zo sterk is teruggelopen. Familieleden die niet aanwezig zijn tijdens de wassing kunnen bij wijze van laatste eerbetoon de sokken van de overledene aantrekken. De overledene draagt geen sieraden, er is géén opbaring, er zijn géén bloemen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn ook vrouwen bij begrafenissen aanwezig. In Zutphen is het de gewoonte dat de mannen rechts en vrouwen links in het metaheirhuisje zitten. Sinds het oprichtingsjaar van de staat Israël wordt als teken van verbondenheid een zakje zand uit dat land in het graf uitgestrooid. Na een bezoek aan de begraafplaats worden de handen en polsen met water gereinigd vanwege de onreinheid van de dood en de plek. Een beker met twee oren dient om de handen met water te overgieten, driemaal afwisselend rechts en links. Joden die geen lid zijn van de gemeenschap kunnen niet als vanzelfsprekend op de begraafplaats worden begraven. Dat levert een religieus en financieel dilemma op. De Joodse gemeente kan een inkoopsum vragen. Leden, passief of actief, hebben altijd meebetaald aan de gemeenschap en begraafplaats.

Symbolen

De afbeelding van twee gespreide handen op een grafsteen wijst erop dat de overledene stamt uit het priester geslacht Cohen. Een voorbeeld is het graf van Koppel. De gespreide handen staan symbool voor de priesterzegen en ze vormen ook de Hebreeuwse letter sjin van Sjaddai, de Almachtige.

Een priester hoeft geen Cohen te heten en andersom hoeft iemand met de naam Cohen geen priester te zijn. Het meervoud van Cohen is Cohaniem. Een Cohen vermijdt de onreine begraafplaats. Uitgezonderd is het bijwonen van de begrafenis van directe familieleden. Er loopt een apart pad op de begraafplaats voor de Cohaniem, waarnaast een overleden Cohen wordt begraven. Via dit Cohaniem-pad

kan een Cohen het graf van familie bezoeken. In Zutphen ligt dit tegenwoordig van beton voorziene pad links vanaf de ingang, langs de muur. Volgens mondelinge overlevering was er een aparte ingang voor de Cohaniem in het westelijke muurdeel. Een kan en kom duiden op een Leviet, een overledene uit de stam van Levi, de dienaar die water giet over de handen van de Cohen voordat deze de zegen uitspreekt. Het meervoud is Levieten. Anders dan het Joods zijn, vererven de functies van Cohen en Leviet via de vader. Een klein mes wijst op het graf van een besnijder, een *moheel*. Een kroon staat voor een goede naam, die de Thora, het priesterschap en het koningschap overtreft. Een boek betekent wijsheid, bijvoorbeeld bij een geleerde. Van dit symbool is geen voorbeeld op de Zutphense begraafplaats aanwezig. Niet specifiek Joods zijn de palmtak, krans en de geknakte boom of roos. Die laatste twee staan voor gebroken in de bloei van het leven. De geknakte roos komt nogal eens voor in combinatie met de voornaam Roos of variaties daarop, zoals bij Rosalie Elzas-Seckel, die in 1903 op veertigjarige leeftijd overleed.

Begraafplaats op de Hooge West

De overheid speelt in Zutphen bij de locatiekeuze een belangrijke rol. Al op 17 maart 1797, dus snel na de zogenoemde Burgerlijke gelijkstelling, verzoeken Joseph Levi,

Kan en kom, symbool voor iemand uit de stam van Levi, de dienaar die water giet over de handen van de Cohen voordat deze de zegen uitspreekt. Graf Samuel van Gelder (1845 – Zutphen – 1924). (foto Ingeborg van 't Hoff)

Zegenende handen, symbool voor de priesterzegen, teken dat hier een Cohen begraven ligt. Graf van Samuel Koppel (1842-Zutphen-1908). (foto Ingeborg van 't Hoff)

Mesje, symbool voor besnijder. Naam begraven onbekend, overleden rond 1840-1842. (foto Ingeborg van 't Hoff)

Detail mesje

Liefman Hertz en Abraham Salomons het stadsbestuur om grond te mogen verwerven voor een begraafplaats. Na drie dagen herhalen ze het verzoek tot pacht of koop. Opzichter J.T. Heytingh adviseert de gemeente en stelt voor daartoe een perceel op de Hooge West in te richten, veertig roeden groot (ca. 568 m²), volgens hem het enige beschikbare kavel dat droog ligt. Het wordt omringd door lager gelegen land dat bij hoge waterstanden van de rivieren en omliggende beken onderloopt. Op 4 mei volgt toestemming tot verpachting voor vier gulden per jaar aan de Joodse gemeente. Dit na overleg met de eerdere gebruiker Jan Barghege, die na vermindering van zijn pachtsom akkoord gaat. Als door een Koninklijk Besluit in 1827 aanleg en onderhoud van begraafplaatsen voor rekening komen van de burgerlijke gemeenten krijgt de Israëlitische gemeente in januari 1828 ontheffing voor het betalen van die jaarlijkse pacht van vier gulden.³⁸ Zoals kon worden verwacht, was de begraafplaats bij hoog water gewoonlijk niet over land bereikbaar. In dat geval werd vanaf de Emmerikseweg een boot ingezet. In maart 1942 gebeurde dat nog bij de begrafenis van Michael Weijl, ondanks dat in 1902 een hogere toegangsweg was aangelegd. Die weg werd in de volksmond al snel ‘domme aanleg’ genoemd, omdat hij toch nog onder water kwam en bovendien zo smal was dat twee voertuigen elkaar niet konden passeren. Opmerkelijk is dat juist in de Tweede Wereldoorlog, in 1944, de weg opgehoogd en verbreed is. Mogelijk heeft dit te maken met de aanvoer van materieel voor de aanleg van bunkers en loopgraven op de begraafplaats door de Duitsers. De begraafplaats wordt door die aanleg zwaar beschadigd. Pas bij de bouw van de Staatsliedenwijk, ruim na de oorlog, is de waterhuishouding afdoende aangepakt. De toegangsweg naar de begraafplaats heet sinds oktober 2013 Meijer Groenpad. Voor die tijd was de plaatsaanduiding Weg naar Vierakker 3. De begraafplaats is nog steeds in gebruik.

Het totaal aantal begraven mensen op de begraafplaats is onbekend. Uitgaand van de in documenten vastgelegde begrafenissen moeten het er ongeveer zevenhonderd zijn, waaronder circa driehonderd kinderen tot tien jaar. In de eerste periode, van 1797 tot 1831, zijn vrijwel geen begrafenissen op naam vastgelegd. Er is wel een lijst van begraven kinderen en levenloos geborenen, waarvan de graven niet te traceren zijn. Uitgaande van in de burgerlijke stand geregistreerde overledenen kunnen er honderden graven meer zijn. Vóór 1797 worden Joodse overledenen in Deventer begraven.³⁹ Het aantal graven blijft een schatting.

Er zijn op dit moment ongeveer 425 grafstenen. Soms zijn twee stenen met elkaar verbonden en enkele hebben een hekwerk om te verhinderen dat bezoekers over het graf kunnen lopen. De oudste aanwezige matsewa is waarschijnlijk van Moses Jacob Spier, overleden 30 maart 1811 in Warnsveld. Het is de enige resterende grafzerk uit

de periode 1797-1830. De tekst is nog maar half te lezen. De steen is kunsthistorisch bijzonder: het is een van drie grafzerken van Ölandsteen in Nederland. Deze steensoort is vernoemd naar een Zweeds eiland. De steen is mogelijk als scheepsballast in Zutphen gekomen.⁴⁰

Uitbreidingen

De begraafplaats is na de oorlog voor de vastlegging en identificatie van de graven door J. Vomberg ingedeeld in genummerde vakken op basis van ouderdom en opeenvolgende uitbreidingen. In het begin waren er twee vakken. In vak 1 werden vreemdelingen en ‘gedistingeerde’ gemeenteleden begraven en er is daarin een rij met negentien kinderen. De tweede rij is leeg, zonder verklaring; er zijn bij onderzoek geen aanwijzingen gevonden dat hier mensen begraven liggen. Elders op de begraafplaats zijn ook lege plekken. Daar betreft het gereserveerde grafplekken, onder anderen voor meer dan vijfentwintig mensen die in de oorlog werden vermoord. Dat er ‘vreemdelingen’ zijn begraven, heeft te maken met de Joodse wetten, die spoedig begraven voorstaan. Het vervoer ging vroeger vaak niet snel genoeg voor een tijdige terugkeer naar de eigen woonplaats.

In vak 2 zijn de ‘gewone’ leden begraven. Rechts van de ingang bij de muur naast het metaheirhuisje bevindt zich het zogeheten kinderveld. Hier zijn ongeveer 28 graven. In het verleden stonden er 26 paaltjes als grafaanduiding. Er resteren twee grafzerken, waardoor de namen van twee van de begraven kinderen zijn overgeleverd. De kleine zerk is van Abraham David Hanouer uit 1917, de grote van Salomon Elzas uit 1928. Beiden werden slechts acht maanden oud.

In 1893 zijn honderd grafpaaltjes aangeschaft. In 1900 moeten grafpaaltjes geleverd worden omdat de cijfers bijna niet meer leesbaar zijn en de grafaanduiding daarmee in gevaar komt. Ook in 1906 moet dit opnieuw: *sjammes* en opzichter op de begraafplaats S. de Jong vreesde ‘dat anders de nummers onleesbaar zijn’. De Jong moet er twee maanden later op toezien dat bij het verwijderen van geboomte en houtgewas alleen gezaagd wordt en de wortels in de grond blijven zitten, zodat de grond niet omgewoeld wordt omdat anders de nabijgelegen graven verstoord worden. Tegelijk wordt toestemming verleend aan een bewoner van de wijk Polsbroek die jaarlijks pacht wil betalen voor ‘het gras, staande op het nieuw stuk grond grenzende aan de begraafplaats’. Dit onder de voorwaarde dat de grond niet als wei- of bouwland wordt gebruikt. Al geruime tijd voor de uitbreiding is het gras van de begraafplaats een inkomenspost voor de Joodse gemeente.⁴¹

In april 1829 vindt voor de eerste keer uitbreiding plaats van de begraafplaats ‘op het

Metaheirhuisje en muur begraafplaats, gezien vanuit de volkstuinen. Lino Peter Kooij, 2010.

Hoge West alhier, buiten de Hospitaalspoort'. Er mag zoveel genomen worden van de Stadsgrond als nodig wordt geacht en met de pachter die de grond af moet staan kan 'de nodige schikking' worden gemaakt. Om het nieuwe geheel wordt een behoorlijke afsluiting verwacht. Al in juni constateert het stadsbestuur dat 'de begraafplaats der Israëlitische gemeente thands in orde is gebracht, is goedgevonden te bepalen, dat over die begraafplaats een opzigter zal worden aangesteldt. En zulks op een tractement van vijftientwintig gulden 's jaars, te attesteren op zodanig fonds als daartoe nader op de begroting voor het volgende dienstjaar zal worden voorgedragen.' Voor het lopende jaar boekt de burgerlijke gemeente het salaris van de opzichter bij de post 'onvoorzien'.⁴²

In 1877 wordt een verzoek tot aankoop van grond door de burgerlijke gemeente afgewezen. In 1883 gaat de Raad akkoord met de toevoeging van een strook grond van zes meter breed. Een derde uitbreiding volgt in 1896 met een strook van zeventig meter lang en twaalf meter breed. Dit is ook het jaar dat na honderd jaar pacht de grond in eigendom komt en wel voor vijfhonderd gulden en alle transactiekosten.⁴³

In 1925 vindt een volgende uitbreiding plaats door aankoop van het huidige vak 5. De bakstenen ommuring wordt gebouwd ter vervanging van een ligusterhaag en

afrastering, met dien verstande dat aan één zijde een heg als afscheiding blijft in verband met eventuele toekomstige uitbreiding. Bij de aanleg van de fundering van de muur worden restanten van graven gevonden. Dit is aanleiding voor de aankoop van extra grond. De begraafplaats krijgt een nagenoeg rechthoekige plattegrond. In 1960 overweegt het kerkbestuur uitbreiding voor ongeveer 150 plaatsen. Vanwege de kosten van 3.000 gulden per vierkante meter gaat het plan niet door.

Metaheirhuisje

In augustus 1835 komt de burgerlijke gemeente tegemoet aan ‘het verlangen der Israëlitische Gemeente hier ter Stede, om op der zelve tegenwoordige Begraafplaats, buiten de Hospitaalpoort ten haren kosten een Lijk- of doodgravershuisje op te rigten’.⁴⁴ Benadrukt wordt dat de grond van de stad blijft en aanwijzingen van burgemeester en wethouders moeten worden opgevolgd. Of en hoe het metaheirhuisje gebouwd is, is onbekend. Pas in 1887 wordt het huidige huisje gebouwd, naar ontwerp van architect D. Lijsen, die ongeveer tien jaar eerder de synagoge in de Dieserstraat had ontworpen. In de begroting zijn opgenomen: twee banken, zes stoelen, een kachel en een ‘waschfonteinje’.⁴⁵ Boven de ingang prijkt de davidster en links en rechts ervan de tekst Prediker XII Vers 7, in respectievelijk het Hebreeuws en Nederlands. ‘Het stof keert tot de aarde terug waaruit het kwam en de geest keert tot God weder die hem gegeven heeft.’ De Hebreeuwse tekst op een marmeren plaat in het gebouw geeft aan dat de vereniging Gemiloth Gasodim de initiatiefnemer is: ‘Joodse Gemeente Zutphen, moge Hij hun stad sterken. De heilige vereniging G”CH voor Hasjem heeft dit huis opgericht.’ G”CH staat voor Gemiloet CHesed, ‘het doen van weldaden’, Hasjem voor de oppermachtige. Boven sommige letters staan stippen. Die letters vertegenwoordigen een getalswaarde, die bij elkaar opgeteld het getal 647 oplevert, wat staat voor het bouwjaar (5)647 = 1887, in de zogenaamde Kleine Telling, waar de duizendtallen ontbreken.

Uit rekeningen blijkt onderhoud in 1933, als timmerman Reesink ‘Windveeren gebouw op het Kerkhof gerepareerd enz. en geschilderd’ heeft. In 1935 worden geleverd ‘voor de begraafplaats kwasten en verf, waaronder 3 x 1 Kg. groen’.⁴⁶ De *Nieuwe Apeldoornsche Courant* bericht in 1937 over een nachtelijke diefstal van lood van het dak door de 23-jarige F. en zijn kameraad, een zwerver, die daarvoor samen naar Zutphen zijn getogen. Het lood wordt eerst verstopd in een bouwland om later te worden opgehaald. Dat leidt tot een tweede strafzaak: in de Voorsterklei begeeft de fiets van F. het onder de tientallen kilo’s wegende vracht en wordt voor het verdere vervoer een fiets gestolen. Het bijzondere transport trekt de aandacht van de Voorster

politie. Voor deze en andere kort daarvoor gepleegde zaken worden maanden hechtenis geëist.⁴⁷ Door timmerman Doornink zijn in 1957 de deuren en het dak van het 'gebouw Kerkhof' gerepareerd. Onder meer worden enkele nieuwe pannen gelegd. Ook herstelt hij de 'lesenaar'.⁴⁸

Oorlog

De laatste begrafenis op de Joodse begraafplaats in de oorlog is van de 46-jarige Elisabeth Krukziener- de Wind, overleden eind april 1943. Ze was met negen anderen ondergedoken bij de familie Van der Vegte, Oudewand 94. Haar zoon Leo vertelt in zijn boek *Licht en Schaduw* hoe het lichaam achter op een fiets naar de Berkel is gebracht en half in het water wordt gelegd. Een arts die op de hoogte was van de aanwezigheid van onderduikers, regelde dat als doodsoorzaak 'verdrinking' werd vermeld en zo verder onderzoek voorkomen. 'Het handjevol Joden dat nog in de stad woonde, voornamelijk gemengd gehuwden of half-Joden zorgde ervoor dat ze op de Joodse begraafplaats van de stad begraven werd. Na de oorlog plaatsten we een grafsteen

In de Tweede Wereldoorlog door de wachtmeester Rijkspolitie J. Trienen illegaal gemaakte foto's van de verwoestingen op de begraafplaats. (NL-ZuRAZ, 0144, inv.nr. 311)

op haar graf.' Steenhouwer Hesselink beschrijft kort na de oorlog hoe gehavend de begraafplaats is. NSB'ers hebben huisgehouden. Zerken zijn omgetrokken. Er zijn sporen van bomexplosies en granaatscherven. Op de plaats van graven zijn stukken grond omgewoeld. In het achterste deel zijn loopgraven, kuilen en bunkers. Er is spinazie gezaaid, een paard heeft er maandenlang rondgelopen. In het middendeel van het metaheirhuisje staat een mestwagen gestald, in het linkerdeel is rogge opgeslagen, uit het rechterdeel is de inrichting verdwenen. Veel grafstenen zijn beschadigd of geheel vernield. Een gemeentelijke grafdelver die als toezichthouder optrad heeft in het huisje dieren geslacht. Hij heeft grafstenen onder de grond verstopt en deels weggevoerd. Daarvoor zal hij een vrijheidsstraf krijgen. Van het metaheirhuisje is een aangebouwd afdak weggebroken en in een hoek is een gedode Duitser aangetroffen. Bij de strijd tijdens de bevrijding is de muur om de begraafplaats op veel plaatsen beschadigd.⁴⁹ In een brief noemt het naoorlogse kerkbestuur de vernielingen: 'grafschennis in erge mate. Zelfs heeft men niet geschroomd om het lijkenhuisje als clandestiene slachtplaats te gebruiken, liever misbruiken. Een groot bedrag zal nodig zijn, om de geschonden grafsteen en overige vernielingen te doen herstellen.'⁵⁰ Uit december 1945 dateert een opgave van de noodzakelijke herstelwerkzaamheden. Waaronder het repareren van de ommuring, herstel van de toegangsdeuren, het dichtten van twee grote gaten, bij het metaheirhuisje nieuw vensterglas, nieuwe deuren voor de bergplaatsen en repareren van het dak. Sally Noach en zijn broer Elie uit Brussel stelden geld beschikbaar.

In april 1947 wordt het schadebedrag voor de begraafplaats door het Bureau Wederopbouw Zutphen vastgesteld op 3.131 gulden, maar of het bedrag is uitgekeerd, staat niet vast. 'Wij kunnen de omheining, de toegangsdeuren en lijkenhuisje der begraafplaats n.l. niet laten herstellen wegens het ontbreken der benodigde middelen. Voor de vernielde grafsteen hebben wij een bespreking met de schade-Enquête-Commissie Zutphen gehad. Er werd ons gezegd, dat dit geval voorlopig niet behandeld kan worden, doordat een groot aantal veel dringender zaken voorrang hadden.'⁵¹

Herdenkingsmonument

Op het gehavende achterste deel wordt op zondag 30 oktober 1949 het herdenkingsmonument onthuld door opperrabbijn Tal. Het is opgericht voor alle vermoorde leden van de Joodse gemeenschap Zutphen en omgeving en voor alle anderen die in Zutphen vervolgd werden wegens hun Joodse afkomst. Het monument verbeeldt een brandende kaars, symbool voor de levendigheid, op een moment dat deze nog lang niet

De Commissie tot oprichting van een monument voor de **GEDEPORTEERDEN UIT ZUTPHEN** en naaste omgeving nodigt belangstellenden uit, aanwezig te willen zijn bij de

ONTHULLING

van dit monument op **Zondag 30 October e.k.**, des namiddags om twee uur precies op de **Joodse Begraafplaats te Zutphen.**

4558

Nieuw Israelitisch Weekblad, 27-10-1949.

uitgedoofd is. Het opschrift luidt: ter nagedachtenis van de meer dan 450 leden onzer gemeente, die als slachtoffers van het Duitse schrikbewind een gewelddadige dood vonden. In de voet van de zuil is in een cementen bakje een koperen koker ingemetseld met daarin twee vellen perkament: daarop staan de namen van de dan bekende 415 slachtoffers, afgedekt door een hardstenen plaat.⁵² Niet meegeteld zijn de Joden in Zutphen die geen lid waren van de Israëlitische gemeente Zutphen: daarbij gaat het om Zutphenaren en van elders gekomen Joden, waaronder onderduikers. Tal noemt het monument aangrijpend door haar pretentieloze schuchterheid en eenvoud: 'Het roept naar buiten al kan een monument niet spreken. Het roept tot de niet-Jood: weest voorzichtig. Waar de Jood vervolgd is volgen andere vervolgingen.' Behalve bijna alle Joodse ingezetenen waren uit de wijde omtrek veel familieleden van gedeporteerden aanwezig bij de onthulling en bovendien veel verzorgers van Joden tijdens de bezetting. In de formulering van Meijer Groen is het monument 'in nagedachtenis aan onze leden die normaal gesproken hier hun laatste rustplaats hadden moeten vinden'.⁵³ Het monument is geleverd door de Amsterdamse firma A.M. Koster voor 1.850 gulden. Met bijkomende posten kostte het 2441,70 gulden, een bedrag dat op zo'n 110 gulden na betaald is uit giften. Een getypt 'boek' over het herdenkingsmonument, gemaakt door gemeentelid A. Vomberg, bevat de lijst met de 'Namen van weggevoerde niet weergekeerde personen'. In 1960 is het overzicht nog eens nagelopen. 'Daardoor bleek, dat er namen van mensen op voorkomen die in 1960 nog in leven waren. 1 persoon was in 1935 al gestorven. Anderen waren ver voor de oorlog al uit Zutphen vertrokken, waarvan een gedeelte de oorlog overleefde, anderen behoren niet op de Zutphense lijst. Weer anderen waren verzuimd er op te zetten. Eindresultaat 401 namen.' Het boek bevat ook enkele foto's van de vernielingen op de begraafplaats, heimelijk gemaakt in de oorlog door de wachtmeester van de Rijkspolitie J. Trienen.⁵⁴

Het monument is geadopteerd door de rooms-katholieke basisschool J.F. Kennedy. Leerlingen zijn betrokken bij de 4 mei-herdenking, ze maken het monument dan schoon en dragen zelfgemaakte gedichten voor.

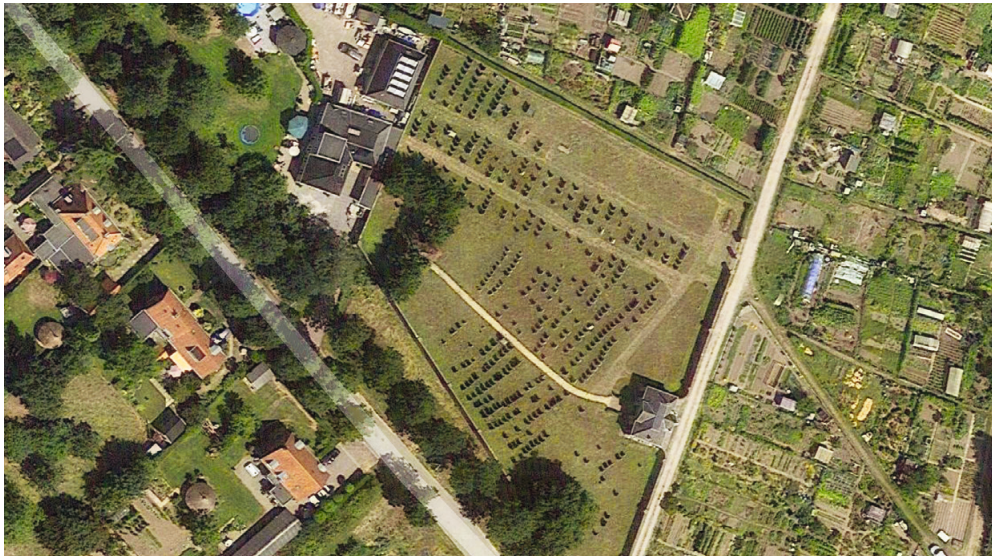
Na de oorlog

Met de burgerlijke gemeente wordt afgesproken dat zij het groot onderhoud van de begraafplaats vier keer per jaar uitvoert en voorafgaand aan een begrafenis of steenzetting zorgt voor extra onderhoud en inzet, inclusief het delven van het graf. Voor dagelijks onderhoud stelt de Joodse gemeente zelf iemand aan.⁵⁵

In 1996-1997 worden de begraafplaats en het huisje ook opgeknapt. Het lekkende plafond, de binnenmuren en de houten vloer zijn hersteld. Op het monument is de vlam hersteld. Het maaien van de begraafplaats gebeurt in die tijd door de Heidemij, voluit de Nederlandsche Heidemaatschappij. Doordat het huisje er na die 'ingrijpende restauratie weer als nieuw bij' ligt, springt extra in het oog dat op het hoogste punt van de voorgevel het middelste van de drie vaasvormige ornamenten ontbreekt. Een oproep in de krant leidt ertoe dat een vroegere loodgieter zich met twee iets minder uitbundig uitgevoerde exemplaren meldt. Hij vertelt over de naoorlogse opknapbeurt die door de steun van de broers Noach kon worden uitgevoerd en herinnert zich dat er toen vijf vaasvormige versieringen op het dak stonden, namelijk ook twee aan de achterzijde. Vanwege de beperkte financiën kreeg de loodgieter toen te horen dat de drie vazen aan de voorzijde hersteld moesten worden en de twee andere weggegooid mochten worden. Hij nam ze mee, waarna ze vergeten raakten in zijn opslag.

In 1996 is subsidie aangevraagd voor het aanbrengen van een nieuwe plaat boven de ingang van een Hebreeuwse tekst en Nederlandse vertaling daarvan: 'De Eeuwige behoefde mijn uitgaan en mijn binnenkomen.'⁵⁶ Pas bij de volgende restauratie in 2012-2013 verschijnt deze tekst, met dien verstande dat 'binnenkomen' is vervangen door 'binnentreden'.

Op 15 april 2002 krijgen begraafplaats en metaheirhuisje de status van rijksmonument, volgens de officiële omschrijving vanwege de architectuurhistorische waarde door het gaaf bewaarde karakter van het geheel, inclusief de ommuring en vanwege de stedenbouwkundige waarde door de ligging buiten de bebouwde kom op een hoger gelegen perceel te midden van een overstromingsgebied.⁵⁷ Al veel eerder ondernam R. Noach de eerste stappen naar de beschermde status; bij een verzoek tot plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst is als argument toegevoegd de aanwezigheid van zeldzame planten, die zich konden handhaven door de vele jaren van

Begraafplaats 2020, bovenaanzicht.
(Google Maps)

beslotenheid en het zeer spaarzaam maaien.⁵⁸ Als in december 2008 een begrafenis plaatsvindt, blijkt toch opnieuw sprake van achterstallig onderhoud en verwaarlozing. Het resulteert in stappen die zullen leiden tot een restauratie. Het woekerende groen wordt gesnoeid, gras gemaaid, het huisje opgeruimd. Teksten en symbolen op de stenen worden door vrijwilligers zichtbaar gemaakt door ze weer zwart te schilderen. Fondswerving gaat van start: subsidies, vrijwillige giften en de opbrengsten van activiteiten, zoals vanaf 2010 de stadswandeling Joods Zutphen. In augustus 2012 begint een algehele restauratie van het metaheirhuisje en de ommuring. Hersteld zijn deze keer onder meer de fundering, de vloeren, de houten schuifdeuren en de lambrisering. Ruim een jaar later, op 3 oktober, vindt de officiële heropening plaats van het metaheirhuisje door opperrabbijn Binyomin Jacobs en de Zutphense burgemeester Arnold Gerritsen. Het is ook de dag dat de weg de naam Meijer Groenpad krijgt. De restauratie van huisje en ommuring wordt in 2013 bekroond met de tweejaarlijkse Paltsprijs van Het Wijnhuisfonds. Doorlopend blijft onderhoud en herstel nodig van het terrein en kapotte grafstenen en vervaagde opschriften.

Graven Hengelo Gelderland

In achterste deel van de begraafplaats, aan de linkerkant, achter het monument, door bomen enigszins gescheiden van de rest van de begraafplaats, heeft in maart 1965 de herbegravenis plaats gevonden van in het Gelderse Hengelo ter aarde bestelde doden.

Aanleiding was de bestemming van het omliggende gebied van de begraafplaats aldaar tot waterwingebied. Vanwege de grafrust gebeurt verplaatsing alleen in het uiterste geval en uitsluitend onder rabbinaal toezicht. De Hengelose burgemeester verleende vergunning tot het opgraven, vervoeren en herbegraven in Zutphen van de stoffelijke resten. Er werden twaalf voorwaarden gesteld, die als basis hebben: discreet en met piëteit te werk te gaan, het werken op aaneensluitende dagen en afsluiting van het terrein en het metaheirhuisje tijdens de werkzaamheden. Speciale aandacht wordt gevraagd voor het jongste graf, van de enige Joodse Hengelose man die de oorlog heeft overleefd en in 1957 overleed: alle handelingen dienen op dezelfde dag te geschieden. De andere graven zijn dan al meer dan twintig jaar oud. De toestemming is onderdeel van een bureaucratisch proces: acht personen en instanties krijgen een kopie, waaronder de burgemeesters van omliggende gemeentes, de politie en de inspecteur van volksgezondheid. Het gaat om zevenendertig of zesen-dertig herkenbare graven. De oudste, uit de periode 1880 tot maart 1900, zijn voorzien van paaltjes. De grafzerken zijn van de periode daarna. Daarop is een uitzondering, die bovendien opmerkelijk is door de sterfdatum en -plaats: het van een paaltje voorziene graf van een vrouw, overleden in Enschede in september 1944. Totaal zijn er zeventien graven met een steen, zestien met een paaltje. Drie graven hadden geen herkenningsteken. Een vermeend graf bleek leeg te zijn. In de periode 1812-1880 zijn ongeveer vijftig personen begraven. Slechts van een van hen is de grafsteen bewaard gebleven: Pinchas Zelig, zoon van Jacob Fortuin, overleden in 1859. In de burgerlijke stand staat hij vermeld als Salomon Jacobs Fortuin. Bij de herbegraving is de grond van de hele Hengelose begraafplaats ruim en diep uitgegraven en overgebracht. Toen in 1941 een deel van de Hengelose synagoge vernield werd door beschooten Duitse soldaten, heeft een daarbij geschonden Thorarol een plek gekregen op de begraafplaats. Na de oorlog was de precieze locatie niet meer bekend.⁵⁹

Een deel van de naar Zutphen overgebrachte graven en stenen van de geruimde begraafplaats van Hengelo Gelderland. (foto Ingeborg van 't Hoff)